

Dawid Borowka
Uniwersytet Gdański

Architektura obronna na Krecie epoki brązu i koncepcja *Pax Minoica*

Wstęp

Gdy świat wkraczał w XX w., sir Arthur Evans odkrył na Krecie ślady cywilizacji minojskiej, z której dorobku czerpali Mykeńczycy i która stanowiła prawdopodobnie kolebkę kultury zachodniego świata. Tutejszy mit założycielski nieprzypadkowo bowiem wspomina, że legendarny król Minos, od którego wzięła nazwę cała kultura, był synem fenickiej księżniczki o imieniu Europa. Pod wieloma względami Kreta w epoce brązu zajmowała uprzywilejowane miejsce na mapie świata. Leżąc na kulturowym pograniczu we wschodniej części Morza Śródziemnego, szybko nawiązała kontakty z najważniejszymi ośrodkami Azji Zachodniej oraz Egiptem. Evans nie poprzestał jedynie na badaniach i rekonstrukcji monumentalnego budynku, który znalazł w Knossos. Stopniowo tworzył minojską chronologię i formułował teorie dotyczące samych Minojczyków, natury ich stosunków społecznych oraz religii. Jedną z najważniejszych miała się okazać tzw. *Pax Minoica* – minojski pokój¹. Teoria ta zakładała, że Kreta była chroniona przed zagrożeniami dzięki rozbudowanej i silnej flocie. Nawiązywała przy tym do przekazu zawartego u Herodota² i Tukidydesa³, którzy pisali o morskich podbojach Minosa i jego triumfie nad piratami. Przyczatając słowa Tukidydesa:

Pierwszy bowiem, jak słyszymy, miał flotę Minos. Panował on nad przeważającą częścią morza zwanego dziś Helleńskim, sprawował też władzę nad Cykladami; większą ich część pierwszy skolonizował wypędziwszy Karów i synów swych ustanowiwszy panami. Oczywiście, w miarę swych możliwości, tępił również piratów na morzu, aby dochody tym pewniej do niego płynęły⁴.

Morze Egejskie miało być zatem areną kontrolowaną przez królewską flotę z Knossos, która umożliwiła ekspansję kolonialną i handlową oraz chroniła swoje statki handlowe przed zagrożeniami. Tego rodzaju zabezpieczenie miało tłumaczyć brak fortyfikacji na Krecie epoki brązu oraz stosunkowy pokój panujący na samej wyspie⁵. Minojczycy mieli rozszerzać swoje wpływy na pobliskie wyspy i Grecję lądową i tworzyć, podobnie jak

¹ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 2, part 1, London 1928, s. 60–92.

² Hdt, III.122.

³ Thuc, I.4, tłum. K. Kumaniecki.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 2, part 1..., s. 60–92.

później Rzymianie, rozległą sieć komunikacyjną, dokonując homogenizacji napotykanymi kultur. Evans, formułując swoją tezę, nie ukrywał zresztą swojej inspiracji Rzymem i *Pax Romana*⁶. Wśród późniejszych badaczy *Pax Minoica* była nieraz błędnie rozumiana jako teoria zakładająca powszechny pokój panujący wśród mieszkańców wyspy, brak wojowników czy niepodjęcie przez Minojczyków działań wojennych. Nic z tych rzeczy. Evans nigdy nie sugerował, że Minojczycy nie toczyli wojen⁷. Sam przecież badał tzw. groby wojowników w Knossos. W trzecim tomie *Palace of Minos*, dokonując analizy sceny przedstawionej na srebrnym rytonie (Silver Siege Rhyton, il. 1) odnalezionym w Mykenach (mających być według niego minojską kolonią), pisze nawet o siłach z Knossos przybywających chronić miasto przed atakiem barbarzyńców⁸. Evans dostrzegł różnorodną etniczność przedstawionych na rytonie postaci. Przykładowo w prawym dolnym rogu miała się według niego znajdować postać minojskiego wojownika przyplwającego na ratunek miastu. Co interesujące, na odnalezionym około trzydzieści lat po śmierci Evansa fresku z zachodniego domu w Akrotiri (il. 2) występują podobne postacie wojowników.

Artur Evans dostrzegł, że kultura, którą przyszło mu się zajmować, posiadała własne, dystynktywne cechy odróżniające ją od pobliskich cywilizacji Egiptu i Bliskiego Wschodu. Badając gliktykę i odkryte w pałacu w Knossos freski, zauważył, że zdecydowanie mniej było tam tematów związanych z przemocą i propagandowego elementu zastraszenia, wdrażanego za pomocą uwieczniania wydarzeń politycznych i militarnych. Pomimo że koncepcja Evansa początkowo spotkała się z nieznaczną krytyką⁹, gdy pokolenie badaczy po drugiej wojnie światowej przystąpiło do pisania opracowań dotyczących społeczeństwa minojskiego, jakby zaczarowane przez ową sztukę wizualną, nie wspominało o roli wojny w procesach kulturotwórczych wśród Minojczyków¹⁰. Jak słusznie zauważa Barry Molloy¹¹, doprowadziło to nawet do takich mutacji koncepcji Evansa jak pisanie o Minojczykach jako „kochających pokój i rządy prawa, nienawidzących tyranii i wojny”¹², choć tego rodzaju ujęcie tematu nie było akceptowane w nauce od prawie czterdziestu lat.

Prace te niejako inspirowały się nawzajem i nawet dzisiaj w publikacji prezentującej aktualny stan wiedzy na temat społeczeństwa i elit minojskich *The Rise Of Bronze Age Society* Kristian Kristiansen i Thomas Larsson pomijają kwestię wojny i wojowników¹³.

⁶ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 2, part 2, London 1928, s. 571.

⁷ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 3, London 1930, s. 90–100.

⁸ *Ibidem*, s. 98.

⁹ J.D.S. Pendelbury, *Lasithi in Ancient Times*, „The Annual of the British School at Athens” 1937, vol. 37, s. 194–200.

¹⁰ Za przykład mogą posłużyć O. Krzyszkowska, I. Nixon, *Minoan Society*, Bristol 1983 czy *The Cambridge Companion to The Aegean Bronze Age*, ed. C.W. Shelmerdine, Cambridge 2008.

¹¹ B. Molloy, *Martial Minoans? War as Social Process, Practice and Event in Bronze Age Crete*, „The Annual of the British School at Athens” 2012, vol. 107, s. 87–142.

¹² R. Castelden, *Minoans*, London 1990, s. 160, tłum. własne.

¹³ K. Kristiansen, T.B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge 2006.

Il. 1. Ryton znaleziony w Mykenach

Źródło: https://classconnection.s3.amazonaws.com/973/flashcards/819973/png/silver_siege_rhyton1335745664948.png [dostęp: 7.08.2019]

Il. 2. Fresk z zachodniego domu w Akrotiri

Źródło: <http://rozmeri.oucreate.com/ahi4913/aegeanslides/akrotiri1.jpg> [dostęp: 7.08.2019]

W trakcie pisania tych prac w różnych częściach Krety prowadzono kolejne wykopaliska i podejmowano badania archeologiczne odsłaniające nie tylko duże ilości broni, ale również liczne przykłady architektury obronnej rzucające nowe światło na naszą wiedzę o poszczególnych etapach rozwoju cywilizacji minojskiej. W tym artykule mam na celu przyrzeć się z bliska architekturze obronnej i zweryfikować jedną z dwóch części koncepcji o *Pax Minoica* – domniemany pokój na Krecie epoki brązu. Skupimy się tu przede wszystkim na fazach starych i nowych pałaców (1900 – ok. 1400 p.n.e.) z uwagi na ich duże znaczenie w kształtowaniu się i pełnym rozwoju kultury minojskiej.

Jakie było więc naprawdę minojskie społeczeństwo? Pokojowe czy wojownicze? Aby odpowiedzieć na tak sformułowane pytanie, należy spojrzeć raz jeszcze na koncepcje wypracowane przez angielskiego badacza. Z perspektywy dzisiejszego, młodego adepta archeologii tezy, które formułował Evans, mogą się wydawać mocno anachroniczne. Rzeczywiście, gdy zwrócimy uwagę np. na sposób, w jaki Evans definiował pałac w Knossos, a szczególnie jego pomieszczenia, to widać ewidentne nadinterpretację pewnych nazw. Była to próba przeniesienia własnej terażniejszości do niepoznanej dobrze rzeczywistości Krety epoki brązu. Nawet sama nazwa „pałac” nie jest obecnie powszechnie akceptowana i niektórzy badacze skłaniają się raczej do nazywania tego rodzaju konstrukcji architektonicznych „budynkiem z dziedzińcem centralnym”¹⁴. Podobnie mogło być z *Pax Minoica*. Według Petera Warrena Evans w swojej koncepcji musiał „świadomie lub podświadomie” odwoływać się do czasów dominacji marynarki Imperium Brytyjskiego¹⁵. Być może również pokój, który miał panować na wyspie, miał stanowić przeciwieństwo Krety, na której dane było Evansowi pracować. Obecne tutaj konflikty greckich mieszkańców z otomańskimi zarządcami wyspy przybierały nieraz krwawe oblicze. Nie da się ukryć, że Evans był człowiekiem swoich czasów. Podobnie jak Heinrich Schliemann, który sam omal nie poprowadził wykopalisk w Knossos, Evans odwoływał się do mitów czy przekazów antycznych autorów, którzy czasy kultury minojskiej mogli znać tylko z tradycji. Nie powinno nas to zresztą dziwić, jeżeli pamiętamy o niezwykłym sukcesie Schliemanna na wzgórzu Hisarlik¹⁶.

Evans zainspirowany darwinowską koncepcją uniwersalnego rozwoju¹⁷ podzielił historię Minojczyków na trzy główne fazy: okresy starominojski, średniominojski i późnominojski (od angielskich zwrotów oznaczane EM, MM i LM), a potem (tam, gdzie było to potrzebne) na podokresy i fazy (np. LM IA czy IB). System ten był oparty m.in. na ewolucji stylów w ceramice¹⁸. W opinii Iana Hoodera¹⁹ stanowił przykład „klasycznej narracji typu początek–środek–koniec”, która nie była naturalną sekwencją dat, ale kła-

¹⁴ I. Schoep, *The State of the Minoan Palaces or the Minoan Palace State* [w:] *Monuments of Minos: Rethinking the Minoan Palaces*, ed. J. Driessen, Aegaeum 23, Liège 2002, s. 15–22.

¹⁵ N. Marinatos, *Sir Arthur Evans and Minoan Crete: Creating Vision of Knossos*, London 2014, s. 52.

¹⁶ Schliemann, posługując się wskazówkami zawartymi w „Iliadzie” Homera, odkrył tam miasto kojarzone z Troją.

¹⁷ J.C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete*, Austin 2010, s. 6.

¹⁸ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 1, London 1921, s. 571.

¹⁹ I. Hooder, *The Narrative and Rhetoric of Material Culture Sequences*, „World Archeology” 1993, vol. 25, no. 2, s. 268–269.

dła nacisk na proces wykształcenia, dojrzałość i w końcu upadek kultury minojskiej. Nadejście punktu kulminacyjnego pod koniec okresu średniominojskiego i w początkach późnominojskiego nie ma odzwierciedlenia w tej chronologii. Podział ten jest istotny, aby zrozumieć i poddać krytyce sposób myślenia Evansa. Nie posiadał on bowiem wiedzy na temat niektórych kluczowych wydarzeń, które miały miejsce w trakcie trwania i rozwoju kultury minojskiej. Przede wszystkim brakuje tutaj elementu dodanego później przez Nikolaosa Platona, czyli głównych stadiów istnienia pałaców na wyspie – ich budowy, zniszczenia, odbudowy i w końcu ostatecznego upadku (zob. tab. 1). Evans nie miał bowiem bardziej aktualnych informacji o starych i nowych pałacach. Wprawdzie rozpoznał trzęsienie ziemi, które miało miejsce w okresie późnominojskim I, ale nie połączył tego wydarzenia z wybuchem wulkanu na Santorynie (koniec XVII w. p.n.e). Zmiany, które nastąpiły wówczas na wyspie, miały według niego w efekcie zakończyć tam pokój²⁰. Evans nigdy nie uznał jednak, że były one związane z początkiem wpływów mykeńskich. Zwalczał poglądy wszystkich badaczy, którzy uważali inaczej²¹. Był zdania,

Tab. 1. Uproszczony podział faz architektonicznych na wyspie (oparty na zmodyfikowanej wersji chronologii wysokiej)

Podział faz architektonicznych na Krecie		
Faza	Okres	Lata
Neolit	Przedceramiczny	7000–6000 BC
	Wczesny I	6000–5000 BC
	Wczesny II	5000–4500 BC
	Środkowy/późny	4500–4000 BC
	Późny/końcowy	4000–3000 BC
Faza wczesna przedpałacowa	Okres wczesnominojski I–IIB	3000–2200 BC
Faza późna przedpałacowa	Okres wczesnominojski III – średniominojski IA	2200–1900 BC
Faza starszych pałaców	Okres średniominojski IB–IIB	1900–1750 BC
Faza młodszych pałaców	Okres średniominojski III	1750–1700 BC
	Okres późnominojski IA	1700–1580 BC
	Wybuch wulkanu Thera pod koniec XVII w.	
	Okres późnominojski IB	1580–1490 BC
Faza późnopałacowa	Okres późnominojski II–IIIA2	1490–1360 BC
Faza popałacowa	Okres późnominojski IIIA2–IIIB	1360–1200 BC
	Okres późnominojski IIIC	1200–1100 BC

Źródło: J.C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete...*, s. 7

²⁰ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 5, London 1935, s. 872–901.

²¹ N. Marinatos, *Sir Arthur Evans...*, s. 54.

że Minojczycy dalej dominowali nad morzami, a do władzy w Knossos doszedł bardziej autorytarny reżim²². Wyrazem tego miały być pojawiające się w Knossos od omawianego okresu, coraz liczniej napotymane w grobach, elementy uzbrojenia i długie miecze oraz nowe militarne symbole²³. Mając to na uwadze, aby przeciwstawić się tezie o pokoju na wyspie, trzeba się w mojej opinii odnieść przede wszystkim do czasów przedmykeńskich. Evans był bowiem pozbawiony m.in. tłumaczeń pisma linearnego B czy danych ze źródeł pochodzących z coraz to liczniejszych badań archeologicznych. Dlatego też należy sądzić, że jeśli Evans posiadałby zdecydowanie szerszą wiedzę, sformułowałby swoje tezy nieco inaczej.

Pomimo że wizja pokoju na wyspie zakorzeniła się głęboko wśród kolejnych pokoleń badaczy kultury minojskiej, to w obecnych latach jest ona coraz częściej krytykowana. Stylianos Alexiou²⁴ zwrócił uwagę na topografię Krety, która na wielu stanowiskach archeologicznych pochodzących z okresu wczesno i średniominojskiego (np. Hagia Photia) zapewniała naturalne fortyfikacje. Dowody archeologiczne na działania militarne mogą być tam zatem trudne do wykrycia. Stefan Hiller zasugerował w artykule z 1984 r.²⁵, że Kreta znajdowała się w stanie pokoju od okresu średniominojskiego. Według niego wiele stanowisk zostało wówczas zniszczonych i opuszczonych w wyniku gwałtownego wzrostu siły politycznej, skoncentrowanej odtąd w Knossos²⁶. Mimo to Hiller uznał, że na minojskiej Krecie działania wojenne miały miejsce, a dowody w postaci broni nie mogą być ignorowane podczas dyskusji nad zagadnieniami wojny i konfliktów na Krecie. Za dowody badacz ten uważa dużą liczbę długich sztyletów odnalezionych na wyspie, pojawiających się tam dużo częściej niż na Cykladach i greckim stałym lądzie. Znaczne ilości broni produkowane na wyspie miały według badacza świadczyć o minojskiej dominacji, która szczególnie nasiliła się w okresie późnominojskim.

W 1998 r. archeolodzy spotkali się na konferencji w Belgii w celu przedyskutowania koncepcji *Pax Minoica*. Keith Branigan w publikacji, którą przedstawiał²⁷, stwierdził, że istnieją solidne dowody na istnienie działań wojennych na Krecie we wczesnym okresie brązu, a mianowicie duże ilości broni, których egzemplarze zaprezentował w dwóch katalogach poświęconych terenom Morza Egejskiego. Miały one wraz ze strukturami i defensywnymi długimi łodziami wskazywać na militarystyczną naturę Krety w tym okresie. Charles Gates argumentował, że nieobecność tematyki wojennej w sztuce Minojczyków nie musiała oznaczać braku podejmowania przez nich działań wojennych²⁸. Jan Dries-

²² A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 5..., s. 872–901.

²³ *Ibidem*.

²⁴ S. Alexiou, *Τείχη και ακροπόλεις στη μινωική Κρήτη*, „Kretologia” 1979, 8, s. 41–56.

²⁵ S. Hiller, *Pax Minoica versus Minoan Thalassocracy. Military Aspects of Minoan Culture* [w:] *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality: Proceedings of the 3rd International Symposium at the Swedish Institute in Athens 31 May–5 June 1982*, eds. R. Hägg, N. Marinatos, Göteborg 1984, s. 17–31.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ K. Branigan, *The Nature of Warfare in the Southern Aegean During the Third Millennium B.C* [w:] *Polemos: le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze : actes de la 7e Rencontre égéenne internationale, Université de Liège, 14–17 avril 1998*, ed. R. Laffinaeur, Aegaeum 19, Liège 1999, s. 87–94.

²⁸ C. Gates, *Why Are There No Scenes of Warfare in Minoan Art* [w:] *Polemos: le contexte Guerrier...*,

sen we wstępie do publikacji z konferencji zauważa, że według wielu uczonych wojna miała najważniejsze znaczenie w ewolucji zaawansowanych społeczeństw²⁹. Gdy poddaje analizie fortyfikacje odnalezione na Krecie, stwierdza jednak, że być może powstawały one w wyniku zagrożenia wojną, jak również służyły legitymizacji głównej siły na danym terenie³⁰. Broń, która była przedstawiana w sztuce minojskiej, mogła mieć według Driessena rytualny kontekst. Reszta badaczy także nie była przychylna zmianie koncepcji o minojskim pokoju. Paul Rehak przekonywał, że charakterystyczne ósemkowane tarcze nie mogły być wykorzystywane przez Minojczyków do walki i polowania³¹, Cheryl Floyd postulowała zaś, że minojska broń mogła służyć jako narzędzia do wykonywania bardziej przyziemnych czynności, takich jak przygotowywanie mięsa³². W końcu Olga Krzyszkowska opowiedziała się jednoznacznie za brakiem działań wojennych na obszarze Morza Egejskiego podczas trwania epoki brązu, za czym ma przemawiać w jej ujęciu brak wzmianek o nich w źródłach pisanych i reprezentacji wizualnych³³. Broń i defensywną architekturę potraktowała jak dowody niebezpośrednie.

W kolejnych latach pojawiły się prace definiujące temat pokoju na Krecie. Dotyczyły architektury obronnej, jak również problematyki broni odnajdywanej na wyspie. Na ich tle szczególnie mocno wybił się artykuł Molloya³⁴ opublikowany na łamach „The Annual of the British School at Athens” w 2012 r. Badacz zaprezentował w tekście militarną wizję Krety opartą na idei „triadycznej równowagi” pomiędzy trzema płaszczyznami życia społecznego, tj. administracyjną, religijną i militarną. W opinii Molloya społeczeństwo na tak zaawansowanym poziomie jak Minojczycy nie rozwinęłoby się bez udziału jednej z tych instytucji. Aby to udowodnić, dokonał ponownej analizy odnalezionych zabytków łączonych z Minojczykami, wskazując przy tym na wiele zniszczonych stanowisk na Krecie, a także śladów identyfikowanych jako obrażenia na ludzkich szkieletach.

W celu podsumowania należy stwierdzić, że archeolodzy, formułując swoje tezy na temat natury pokojowo nastawionych Minojczyków, brali pod uwagę przede wszystkim trzy kategorie źródeł: architekturę defensywną, broń oraz wyobrażenia w sztuce.

Architektura obronna

Prehistoryczna architektura obronna zaistniała na Krecie na około dwustu stanowiskach. Dokładna liczba jest trudna do ustalenia ze względu na cały czas trwające badania archeologiczne. Najwięcej stanowisk występowało na wschodzie wyspy (105), nieco mniej w jej środkowej części (92). Zdecydowanie najmniejszą liczbę odnaleziono na zacho-

---

s. 277–283.

²⁹ J. Driessen, *The Archeology of Aegean Warfare* [w:] *Polemos: le contexte Guerrier...*, s. 11–20.

³⁰ *Ibidem*, s. 16.

³¹ P. Rehak, *The Mycenaean ‘Warrior Goddess’ Revisited* [w:] *Polemos: le contexte Guerrier...*, s. 227–240.

³² C. Floyd, *Observations on a Minoan Dagger from Chrysokamino* [w:] *Polemos: le contexte Guerrier...*, s. 433–442.

³³ O. Krzyszkowska, *So Where’s the Loot? The Spoils of War and the Archaeological Record* [w:] *Polemos: le contexte Guerrier...*, s. 489–497.

³⁴ B. Molloy, *Martial Minoans?...*, s. 87–142.

dzie (16). Taka różnica nie powinna jednak dziwić ze względu na to, że na zachodzie znajduje się region Sfakia, który prawie w całości jest pokryty górzystym pasmem Lefka Ori. Natomiast w pozostałych regionach tej części wyspy, bardziej dogodnych dla rozwijania gospodarek, wykonano tylko trzy większe badania powierzchniowe³⁵. Należy sądzić, że przynajmniej część z obronnych założeń architektonicznych znajdujących się na tych stanowiskach wyrażała potrzebę obrony przed zewnętrznym zagrożeniem. Liczne opracowania monograficzne poświęcone architekturze obronnej na tych stanowiskach³⁶ najlepiej świadczą o ich dużej liczbie.

Położenie stanowisk obronnych często było powiązane z krajobrazem. Wiele miejsc na wyspie nie wymagało budowy architektonicznych fortyfikacji. Przykładowo linia wybrzeża Krety stanowiła dobrą barierę obronną. Rozlokowywanie stanowisk obronnych miało również związek z osadnictwem i systemem dróg na wyspie. Zanotowano występowanie zarówno dużych, jak i małych systemów fortyfikacyjnych, co mogło odzwierciedlać ekonomiczną i społeczną stabilność terenu, na jakim się znajdowały. Tomas Alusik wymienia pięć podstawowych typów minojskiej architektury obronnej: tworzące fortyfikacje ściany odgradzające, domy strażnicze, wieże/bastiony, modyfikacje systemów wejściowych oraz pokoje strażnicze³⁷. Tego typu struktury strzegły dostępu do pięciu kategorii stanowisk: pałaców, tzw. willi, miast, osiedli oraz różniących się od nich przede wszystkim dużo trudniejszym dostępem – osiedli schroniskowych.

Domy strażnicze

Najbardziej liczną i zróżnicowaną grupę minojskiej architektury obronnej stanowią tzw. domy strażnicze (il. 3). Dotychczas odkryto 169 pozostałości identyfikowanych z tą grupą na 129 stanowiskach. Zwykle umieszczano je w dominujących miejscach w terenie, obszarach z dobrym widokiem na okolicę i pobliskie drogi. Były to struktury wolnostojące – nie leżały w obrębie osiedli ludzkich ani w sąsiedztwie innych budynków. Ich pozostałości przyciągały uwagę uczonych i podróżników już w XIX w. Evans sam zlokalizował i zadokumentował kilka tego rodzaju struktur znajdujących się na wschodzie Krety. Jako pierwszy zaznaczył ich obronną naturę, zwrócił także uwagę na ich położenie w pobliżu dróg. Co interesujące, w jednym ze swoich wczesnych studiów zakwalifikował je jako część sieci obronnej³⁸, co stoi w sprzeczności z jego późniejszą teorią *Pax Minoica*. Po raz pierwszy zbadano je na szerszą skalę przy okazji projektu Minoan Roads Research Programme w 1984 r. Yannis Tzedakis i Stella Chryssoulaki, odpowiedzialni za program tych badań, wyróżnili trzy typy domów strażniczych na podstawie ich planów³⁹. Typowy przykład miał wymiary od 10×10 do 12×12 m. Zewnętrzne ściany wykonano z dużych

³⁵ T. Alusik, *Defensive Architecture of Prehistoric Crete*, Oxford 2007, s. 113.

³⁶ Najbardziej szczegółowymi pracami na ten temat są: K. Nowicki, *Defensible Sites in Crete. 1200–800 BC (LM IIIB/IIIC through Early Geometric)*, Aegaeum 21, Liège 2000 oraz T. Alusik, *Defensive Architecture...*

³⁷ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 113.

³⁸ A.J. Evans, J.L. Myres, *A Mycenaean Military Road in Crete*, „The Academy” 1895, no. 1204, s. 469–470.

³⁹ Y. Tzedakis, A. Chryssoulaki, S. Voutsaki, Y. Venieri, *Les routes minoennes: Rapport préliminaire – Défense de la circulation ou circulation de la défense*, „Bulletin de Correspondence hellénique” 1989, vol. 113, s. 43–75.

bloków kamieni uzupełnionych w szczelinach małymi kamieniami. We wnętrzu znajdowało się często wybrukowane centralne pomieszczenie otoczone innymi. Brak zachowanych reliktyw zadaszenia sprawia, że współcześnie trudno w sposób pewny zrekonstruować całość takich założeń. Nie wiadomo również, jaką miały wysokość. Szacunkowo, na podstawie solidnych murów, osiągających średnią wysokość nawet 2 m, ocenia się, że mogły mieć kilka pięter.

Choć początkowo zakładano, że nie wszystkie tego rodzaju konstrukcje pełniły funkcje obronne, to najnowsze badania, wykorzystujące GIS i metodę Space Syntax, potwierdzają takie przeznaczenie dla większości z nich⁴⁰. Alusik⁴¹ wymienia szereg funkcji domów strażniczych. Przede wszystkim znajdująca się w nich załoga mogła chronić i kontrolować ruch na pobliskich drogach. Ich rozmieszczenie umożliwiało ponadto podjęcie koniecznej reakcji w przypadku zablokowania drogi na danym odcinku. Dodatkowo dzięki obecności tzw. *vigilai*, czyli wież obserwacyjnych, osoby przebywające w domach strażniczych mogły się komunikować i ostrzegać przed możliwym zagrożeniem. Według Alusika budynki te oraz wojownicy w nich zgromadzeni mogli odgrywać istotną rolę

Il. 3. Fasada domu strażniczego odnalezioneego w Choiromandres

Źródło: <http://www.cmama.cz/wp-content/uploads/2015/04/Hlavn%C3%AD-budova-tzv.-guard-house-detail-v%C3%BDchodn%C3%AD-fas%C3%A1dy.jpg> [dostęp: 7.08.2019]

⁴⁰ S. Brabander, *Defensible or Not Defensible? Guard Houses from Middle and Late Minoan Crete Revisited, Using GIS and Space Syntax*, Leiden 2012.

⁴¹ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 131–135.

w utrzymaniu porządku po aneksji danego terytorium, jak również strzec porządku przy konstrukcji dróg⁴². Zarówno domy strażnicze, jak i drogi powstawały dzięki istnieniu centralnej władzy zarządzającej terytorium, która mogła mieć swoją siedzibę np. w pałacach. Swoim rozmieszczeniem definiowały obszar kontrolowany przez ową władzę. Gdy dochodziło do niestabilnej sytuacji politycznej, nie było powodu dla podtrzymywania ich funkcjonowania. Stąd też są liczne przykłady domków strażniczych, które zostały porzucone lub przebudowane, aby pełnić inną funkcję. Sytuacja taka nastąpiła np. po upadku tzw. starych pałaców w Knossos, Malii i Fajstos (ok. 1700 p.n.e.). W fazie młodszych pałaców część z nich była dalej używana, ale wiele zostało porzuconych, a w ich miejsce powstały nowe, rozlokowane jednak inaczej, mniej korzystnie, z uwzględnieniem czynników związanych z ochroną danego obszaru. Świadczyć to może o nowej centralnej władzy (znajdującej się być może w Knossos), która zaczęła dominować na wyspie. Dominację tę mogły poprzedzać nowe podziały terytorialne. Gdy podział na ośrodki władzy na wyspie zniknął, domki strażnicze w sposób naturalny straciły swoje militarne funkcje, a zaczęły służyć monitorowaniu i podtrzymywaniu aktywności ekonomicznej⁴³.

Ściany odgradzające

Drugim powszechnym i zarazem najstarszym typem architektury obronnej były ściany odgradzające (*enclosure walls*). Alusik odnotowuje ich występowanie na 92 stanowiskach⁴⁴. Były prawdopodobnie najbardziej naturalną, a dzięki temu skuteczną architektoniczną formą obronną, zapewniającą kontrolę najbliższego terytorium. Zwykle wznoszono je, wykorzystując lokalny wapień i jego wariacje. Bardzo często były to masywne konstrukcje wykonane z dużych kamiennych bloków za pomocą tzw. „cyklopejskiej” techniki. Nazwę tą wprowadził jeszcze w 1837 r. brytyjski podróżnik Robert Pashley, który badał tego rodzaju masywną ścianę otaczającą sanktuarium na wzgórzu Juktas⁴⁵. Evans podczas swoich podróży po wyspie pod koniec XIX w. odkrył i zadokumentował wiele ścian znajdujących się głównie w obszarze płaskowyżu Lasithi. W 1930 r. odkrył pozostałości po masywnych ścianach wzniesionych po zachodniej stronie zachodniego dziedzińca pałacu w Knossos. Znaleźiska te nie powstrzymały go jednak przed sformułowaniem teorii *Pax Minoica*. Punktem zwrotnym była analiza nadmienionych tutaj struktur przez Alexiou⁴⁶, który zakwestionował przy tej okazji koncepcję minojskiego pokoju. Od tamtego momentu pojawiały się kolejne przykłady masywnych ścian, np. odkryte przez Krzysztofa Nowickiego i Norberta Schlagera na stanowiskach identyfikowanych chronologicznie z okresami neolitu i wczesnominojskiego I⁴⁷.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 116.

⁴⁵ R. Pashley, *Travels in Crete*, Cambridge 1837, s. 220.

⁴⁶ S. Alexiou, *Τείχη και ακροπόλεις στη...*, s. 41–56.

⁴⁷ Więcej w K. Nowicki, *Defensible Sites...* oraz w K. Nowicki, *Final Neolithic Crete and the Southeast Aegean*, Boston–Berlin 2014.

Alusik podzielił ściany odgradzające na jedenaście typów zgodnie z ich miejscem występowania i prawdopodobną funkcją. Występują one jako samodzielne struktury fortyfikacyjne gospodarstw, domów mieszkalnych, wież obserwacyjnych, pałaców, willi lub fortyfikacje osiedli, „miast” czy osiedli schroniskowych. Używano ich również jako *periboloi*, czyli długich ścian łączących pojedyncze domy strażnicze. Na dwóch stanowiskach (Palaikastro i Zakros) zaobserwowano, że zabezpieczały one dostęp do źródła wody. Ściany miały demonstrować siłę zniechęcającą do ataku potencjalnego napastnika. Fortyfikacje mniejszych obszarów lub budynków miały ochraniać przed naruszeniem własności. Interesujące w kontekście badań działań wojennych na wyspie są fortyfikacje z fazy starszych pałaców. Ich istnienie potwierdzono w budynkach znajdujących się w Knossos i Petras⁴⁸ (il. 4). Możliwe, że klasa rządząca, która wspierała tego typu projekty, obawiała się militarnych rebelii. Masywny mur miał jej zapewnić bezpieczeństwo oraz prestiż i szacunek w oczach reszty społeczeństwa. Prawdopodobnie graniczny mur, oprócz utrzymania status quo dla różnych społeczności, stanowił znaczący symbol, łatwy do zauważenia przez wszystkie strony, który jasno określał granice i być może przynależność terytoriów do społeczności bardziej elitarnej, co mogło być uwarunkowane ekonomią. Niewykluczone, że ściany powstały również jako element zabezpieczający suwerenność poszczególnych centrów pałacowych. Podziały kulturowe między ludnością zamieszkującą Kretę istnieją w zapisie Homera w *Odysei*:

Kreta, wyspa wśród morskiej rzucona otchłani, żyzna, pełna uroków – a siedzą tam na niej roje luda, a liczy dziewięćdziesiąt grodów. Moc tam różnego szczepu i mowy narodów. Są Achaje, Kydony, Dory, bujno-grzywe Pelazgi, toż Kreteńcy, tubylcy właściwe⁴⁹.

Il. 4. Mur otaczający miasto Petras, datowany na okres średniominojski II

Źródło: http://www.archaeology.wiki/wp-content/uploads/2015/09/Vassilakis_3_en-493x338.jpg [dostęp: 7.08.2019]

⁴⁸ Możliwe, że ściana odgradzająca istniała również w Malii – T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 123.

⁴⁹ Hom, *Od.* 19.173, tłum. L. Siemieński.

Autor powyższych słów żył długo po czasach minojskich, ale w jego opisie Krety jawi się jako wyspa wielokulturowa, gdzie obecne były ludy przedgreckie tworzące różne formy kulturowe.

Gdy zaczął się okres funkcjonowania tzw. nowych pałaców, pozbawiono je wszelkich fortyfikacji. Możliwe, że nowa klasa rządząca na wyspie została zaakceptowana przez społeczeństwo i nie istniało już zagrożenie powstaniem przeciwko niej.

Wieże/bastiony

Wieże/bastiony były kolejnymi strukturami obronnymi wznoszonymi przez Minojczyków. Ich pozostałości odnotowano na 29 stanowiskach. Ponieważ większość budynków z epoki brązu zachowało się jedynie na poziomie fundamentów zbudowanych z kilku rzędów bloków kamieni, bardzo ciężko jest określić wysokość danej konstrukcji. Istnienia wież i bastionów dowodzi się na podstawie kilku czynników: szerokości fundamentów, materiału budowlanego, kształtu i lokalizacji. Zwykle były to budynki z masywnymi ścianami, złożone z większych bloków kamiennych o prostokątnym lub okrągłym kształcie. Występowały one w sześciu kontekstach: jako niezależna struktura w obszarze osiedla ludzkiego, jako część ściany odgradzającej, część pałacu lub willi, część systemu domów strażniczych i przy wejściach do siedlisk ludzkich. Skala obronności tych struktur różniła się w zależności od konkretnej funkcji danej wieży czy bastionu. Zdecydowanie obronny charakter miały wieże/bastiony będące częścią ścian odgradzających. Przeważnie rola militarna była jednak drugorzędna. Kilka ze znalezionych pozostałości tego rodzaju budowli mogło stanowić schronienie dla obrońców danego terytorium w wypadku zagrożenia⁵⁰, ale w większości znanych przypadków spełniały prawdopodobnie rolę punktów kontrolnych i monitorujących okolice. Alusik zauważa słusznie, że przy ich analizie należy zwrócić również uwagę na aspekt socjologiczny. Wieże i bastiony musiały bowiem wzbudzać respekt w potencjalnych najeźdźcach, tworzyć w nich psychologiczną barierę⁵¹.

Inne typy architektury obronnej

Modyfikacje systemów wejściowych były obecne jedynie w minojskich willach i pałacach. Miały na celu ograniczanie dostępu do tych budynków. Wykonywano je przeważnie za pomocą obmurowywania wejść, nie naruszając przy tym przestrzeni, do której prowadziły. Jak zauważył Driessen, tego rodzaju rozwiązania stosowano przede wszystkim w północno-zachodnich częściach budynków⁵². To przeważnie od tej strony znajdowały się dojścia do głównych części budynków. Powodem powstawania takich adaptacji miały być według badacza pogarszające się warunki socjoekonomiczne po kryzysie wywołanym wybuchem wulkanu Thera⁵³. Biorąc pod uwagę fakt, że budynki te były głównymi

⁵⁰ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 136–141.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² J. Driessen, *Observations on the Modification of the Access Systems of Minoan Palaces*, „*Aegean Archeology*” 1997, vol. 2, s. 84–87.

⁵³ *Ibidem*.

centrami kontroli i dystrybucji dóbr, klasa rządząca być może chciała w ten sposób zdemontować gotowość do ich obrony.

Ostatnim, najmniej licznym (20 przykładów na 7 stanowiskach) typem architektury obronnej są tzw. pokoje strażnicze. Termin ten po raz pierwszy został użyty przez Evansa na określenie pomieszczeń znajdujących się w pobliżu wejść do pałacu w Knossos (il. 5). Miały one w jego opinii charakter „policyjny” i służyły do ochrania pałacu i jego dóbr⁵⁴. Pokoje strażnicze to mierząca kilka metrów kwadratowych, indywidualna, prostokątna przestrzeń. Zawsze były umiejscowione przy wejściach do budynków, nieraz w połączeniu ze ścianą odgradzającą⁵⁵. Ich dokładna rekonstrukcja jest w wielu przypadkach niemożliwa. Pewną trudność stanowi również interpretowanie ich dokładnej funkcji. Najprościej jest uznać, że służyły do kontrolowania dostępu do wnętrza budynków. Według Louise Hitchcock minojskie wille nie miały stałej straży, a pokoje strażnicze spełniały raczej funkcję recepcji, pokoi bocznych, archiwów albo toalet⁵⁶. Interesujący jest przy tym fakt, że niektóre z nich znajdowały się wewnątrz pałaców/will. Według Alusika przynajmniej kilka z pokoi strażniczych miało realny militarny charakter i obronne znaczenie dla budynku⁵⁷.

Il. 5. Tzw. pokój strażniczy z zachodniego wejścia pałacu w Knossos

Źródło: T. Alusik, *Defensive Architecture...*, fig. 67, s. 224

⁵⁴ A.J. Evans, *Palace of Minos*, vol. 1..., s. 215–217, 391–392.

⁵⁵ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 144–146.

⁵⁶ L.A. Hitchcock, *Minoan Architecture: A Contextual Analysis*, Studies in Mediterranean Archeology and Literature. Pocket – Book, 155, Stockholm 2000, s. 74.

⁵⁷ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 144–146.

Opisane powyżej typy architektoniczne stają się szczególnie interesujące, jeżeli spojrzemy na nie w kontekście chronologii ich występowania na wyspie i powiązanych z nią przemian. Pierwsze architektoniczne założenia obronne na Krecie pojawiają się jeszcze w okresie późnego neolitu. Znalezione kilka przykładów odgradzających ścian z tego okresu⁵⁸. W fazie przedpałacowym stanowisk z przykładami defensywnej architektury było stopniowo coraz więcej. Ich dokładna liczba jest jednak trudna do ustalenia ze względu na problemy z chronologią. Rozwój architektury obronnej na większą skalę nastąpił w fazie starych pałaców (1900–1700 p.n.e.). To wtedy pojawiają się główne dowody na wysoki rozwój cywilizacyjny na wyspie. Najbardziej spektakularnymi z nich są struktury pałacowe. Na czterech miejskich stanowiskach z takimi strukturami odnotowujemy występowanie zewnętrznych fortyfikacji (Knossos, Petras, Malia, Monastiraki)⁵⁹. Dodatkowo w dwóch z nich (Knossos, Petras) pałace posiadały dodatkową fortyfikację. Obok miejskich, „pałacowych” stanowisk na wyspie występują także ich mniejsze odpowiedniki z budynkami centralnymi nazywanymi często willami. Również te osiedla były otoczone ścianami. Poza miastami budowano domy strażnicze, które tworzyły zintegrowaną sieć punktów obserwacyjnych, mających na celu ostrzeżenie centralnej władzy przed niebezpieczeństwem. Zarówno w fortyfikacje, jak i w domki strażnicze były wkomponowane wieże/bastiony. W Knossos i Fajstos pojawiają się także pierwsze pokoje strażnicze. Należy stwierdzić, że w fazie starych pałaców nastąpił rozkwit architektury obronnej. Pod koniec tej fazy nastąpiła jednak destrukcja wielu stanowisk, kończąca istnienie nie tylko starych pałaców w Knossos, Fajstos i Malii, ale również wielu struktur obronnych.

W fazie młodszych pałaców wiele stanowisk zostało odbudowanych albo przekształconych. Do odbudowanych pałaców w Knossos, Fajstos i Malii dołączyły nowe tego typu konstrukcje w Galatas i Zakros. To właśnie wtedy powstawało wiele „palatyzujących” budynków mających swoją formą nawiązywać do pomieszczeń znanych z pałaców⁶⁰. Świadczyć to mogło o ukształtowaniu się jednorodnych elit, które chciały podkreślić prestiż, nawiązując do podobnych wzorców. W przypadku architektury obronnej mamy do czynienia z niezwykłą sytuacją. Pomimo że ogólna liczba obiektów architektury obronnej w tym czasie była najwyższa w historii, to liczba fortyfikacji (ścian odgradzających), czyli głównych struktur obronnych, znacząco zmalała. Jedyнным stanowiskiem miejskim otoczonym przez fortyfikacje było Palaikastro. Inne ściany odgradzające pochodzą z mniejszych stanowisk i otaczały głównie wille. Spadek liczby fortyfikacji prawdopodobnie spowodował, że na wyspie prężnie rozwinął się system pierwszej linii obrony, czyli domków strażniczych. Wybudowano wiele nowych struktur tego typu w nieznanych dotąd miejscach. Co interesujące, pozostałe, pochodzące jeszcze z poprzedniej fazy, często przekształcano w budynki o innym przeznaczeniu albo porzucano. Świadczyć to może o nowym systemie administracyjnym na wyspie, jak również o dominacji nowej elity rządzących. W domkach strażniczych dalej używano wież/bastionów. W większości przy-

⁵⁸ *Ibidem*, s. 156.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 164.

⁶⁰ Więcej w: J. Shaw, *Elite Minoan Architecture: Its Development in Knossos, Phaistos and Malia*, Philadelphia 2015 oraz J.C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete...*, s. 97–103.

padków występowały właśnie jako ich części. Bardzo rzadko zdarzało się, że stanowiły osobne struktury i nie były częścią sieci domków strażniczych. W fazie młodszych pałaców w użyciu były także budowane głównie w pałacach i willach modyfikacje systemów wejściowych i pokoje strażnicze. Faza młodszych pałaców okazała się jedynym okresem, w którym korzystano z pięciu struktur obronnych wymienianych przez Alusika⁶¹. Jej koniec wiązał się z kolejną serią zniszczeń, które pochłonęły wszystkie pałace, wille i wiele stanowisk z architekturą obronną.

Jedynym pałacem, który został odbudowany w kolejnej fazie, często związanej z wpływem mykeńskim, był budynek w Knossos⁶². Architektura obronna występuje w tym krótkim okresie zaledwie na sześciu stanowiskach, z czego tylko ściany odgradzające (Fajstos, Chondros Kephala) i pokoje strażnicze (Knossos) są potwierdzone.

Już po okresie pałacowym na Krecie prawdziwy renesans przeżyły ściany odgradzające, często bardzo długie i budowane w „cyklopejskim” stylu. Domki strażnicze i wieże/bastiony występowały tylko na nielicznych stanowiskach. Pozostałe struktury, czyli modyfikacje systemów wejściowych, nie występowały już na wyspie, podobnie jak szeroka sieć domków strażniczych, dróg i *periboloi*. To w tym okresie budowano wiele osiedli schroniskowych (ang. *refuge settlements*)⁶³. Otaczające niektóre z tych osiedli ściany były tak masywne, że można używać do ich określenia terminu „cytadele”⁶⁴.

Podsumowanie

Biorąc pod uwagę zniszczenia z końca fazy starych i nowych pałaców oraz bardzo zmienną historię poszczególnych struktur obronnych, nikogo nie powinno dziwić, że uczeni zaczęli sugerować możliwość istnienia konfliktów w poszczególnych fazach rozwoju kultury minojskiej. Krzysztof Nowicki⁶⁵ wymienia cztery możliwe konflikty i/lub kryzysy na wyspie. Pierwszy miał nastąpić w fazie przejściowej między neolitem i okresem wczesnominiojskim I i przejawiać się chęcią osiadania mieszkańców wyspy na wyższych, łatwiejszych do obrony terenach. Drugi – w fazie przedpałacowej (okres wczesnominiojski II) – był związany z serią zniszczeń, które spowodowały, że ponownie preferowane były bardziej defensywne lokacje. Kolejne potencjalne konflikty są z perspektywy tego artykułu najciekawsze. Ten z okresu średnininiojskiego IIB zakończył się serią katastrof i końcem starszych pałaców w Knossos, Malii i Fajstos. Zwykle interpretuje się je jako rezultat trzęsienia ziemi, które nawiedziło wówczas wyspę. Nowicki prezentuje alternatywne wyjaśnienie. Uważa, że omawiane katastrofy były konsekwencją długiej serii konfliktów i walk pomiędzy poszczególnymi centrami albo grupami mieszkańców wyspy⁶⁶. Dowodem na to miały być coraz liczniejsze fortyfikacje i struktury obronne oraz zorgani-

⁶¹ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 158.

⁶² *Ibidem*, s. 169–174.

⁶³ *Ibidem*, s. 167–168.

⁶⁴ K. Nowicki, *Defensible Sites...*

⁶⁵ *Ibidem*.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 38.

zowany system obronny na wyspie. Za tą hipotezą optuje także Alusik⁶⁷. Nieco wcześniej również Jan Driessen i Colin F. McDonald sugerowali działania wojenne w tym okresie⁶⁸.

Po zniszczeniach w okresie średniominojskim IIB na Krecie pojawiła się nowa, dominująca siła polityczna. Możliwe, że swoje centrum miała w Knossos⁶⁹. Należy tu przywołać passus pochodzący z trzeciej księgi *Biblioteki* Pseudo-Apollodora. Dotyczy on czasów minojskich na Krecie, kiedy to miało dojść do konfliktu trzech braci, synów samego Zeusa – Minosa, Radamantysa i Sarpendona:

Gdy dorośli, doszło między nimi do konfliktu; jako że wszyscy kochali tego samego chłopca imieniem Miletos, Syna Apolla i Arei, córki Kleochosa. Gdy chłopiec był bardziej przyjazny dla Sarpendona, Minos wywołał wojnę, którą wygrał i pozostali uciekli⁷⁰.

Przekaz jest o tyle interesujący, że Minosa tradycyjnie utożsamiano z ośrodkiem w Knossos, Sarpendona z Malią, a Radamantysa z Fajstos. Jak widać, ten legendarny tekst antycznego historyka koreluje z rzeczywistym konfliktem, do jakiego mogło dojść pomiędzy trzema najważniejszymi ośrodkami na wyspie pod koniec fazy starszych pałaców. Historia Minosa, który miał wyjść z niego zwycięsko, być może ma odzwierciedlenie w realnej dominacji Knossos w fazie młodszych pałaców. Faza ta zdaje się być okresem relatywnego pokoju. Wskazywać na to może porzucenie wielu struktur architektury obronnej. Pod koniec tej fazy nastąpiły dwa wydarzenia, które położyły kres „pałacowemu” społeczeństwu Minojczyków. W wyniku trzęsień ziemi poprzedzających wybuch wulkanu Thera pod koniec okresu późnominojskiego IA duża liczba stanowisk została uszkodzona i w efekcie porzucona. Należy jednak zauważyć, że wiele z nich odbudowano nieco później⁷¹. Według Driessena i McDonalda⁷² wydarzenia związane z wybuchem wulkanu Thera spowodowały upadek centralnej władzy. Tabliczki z pismem linearnym A, które dotąd odnajdywano tylko na najważniejszych pod względem administracyjnym stanowiskach, zaczęły występować na dużej liczbie innych stanowisk. Wskazuje to na sporą regionalizację. Co ciekawe, okres późnominojski IB, który nastąpił w tym czasie, pomimo poprzedzających go katastrof miał okazać się szczytem rozwoju minojskiej cywilizacji. Dopiero pod jego koniec nastąpiła drastyczna zmiana. Tym razem była to seria zniszczeń, która uderzyła przede wszystkim w ważne centra polityczne i administracyjne na wyspie. Niszczono elitarne obiekty, co sugeruje, że odpowiedzialni byli za to ludzie. Budynki były palone i plądrowane. Istnieją ponadto dowody, że mieszkańcy wiedzieli o nadchodzącym zagrożeniu, gdyż ukrywali wcześniej swoje wartościowe rzeczy⁷³. Choć

⁶⁷ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 171.

⁶⁸ J. Driessen, C.F. McDonald, *The Troubled Island: Minoan Crete before and after the Santorini Eruption*, Aegaeum 17, Liège 1997, s. 12.

⁶⁹ *Ibidem*.

⁷⁰ Apollod, *Bibl.* 3.1.2, tłum. własne.

⁷¹ J. Driessen, J.A. MacGillivray, *Swept Away in LM IA? Explaining Debris Position in Coastal Neopalatial Crete*, Proceedings of the 10th International Cretological Congress, 2011, s. 99–111.

⁷² J. Driessen, C.F. McDonald, *The Troubled Island...*, s. 96.

⁷³ J. Driessen, *Towards an Archeology of Crisis: Defining the Long-Term Impact of the Bronze Age Santorini Eruption* [w:] *Natural Disasters and Cultural Change*, eds. R. Torrence, J. Grattan, London 2002, s. 251–252.

generalnie przyjmuje się, że nastąpił atak najeźdźców spoza wyspy, to Driessen i McDonald⁷⁴ uważają, że oprócz niego doszło dodatkowo do wewnętrznego konfliktu społeczeństwa minojskiego. Powodem mogły być problemy społeczne, polityczne albo ekonomiczne. Mimo że istnieją dowody na to, iż potencjalni najeźdźcy przybyli z północy, jest to wciąż tematem debaty.

Dramatyczne wydarzenia z końca okresu późnominojskiego IB miały duże znaczenie dla społeczeństwa minojskiego. Przede wszystkim nastąpił znaczny spadek populacji wyspy⁷⁵. Według Nowickiego mogło to być spowodowane zniewoleniem wielu mieszkańców przez najeźdźców⁷⁶. Wyspa w okresie późnominojskim II wkroczyła w początek dominacji mykeńskiej, choć dalej zachowała wiele ze swoich dystynktywnych cech⁷⁷. Jedyny ośrodek pałacowy, któremu udało się odrodzić, znajdował się Knossos. Został on ważnym centrum administracyjnym. Rządy w nim sprawowali już prawdopodobnie Mykeńczycy. Mieli oni kontrolę nad resztą wyspy, o czym świadczą odnalezione w pałacu, napisane greką tabliczki linearne B wspominające nazwy miejscowości na wschód od dzisiejszej Chanii i we wschodniej części Krety⁷⁸. Działo się tak do okresu późnominojskiego IIIA2, kiedy pałac w Knossos został poważnie zniszczony. Potem jego poszczególne części były używane jeszcze do celów administracyjnych przez Mykeńczyków⁷⁹. Całkowity koniec nastąpił w okresie późnominojskim IIIB, kiedy seria nieodwracalnych zniszczeń dotknęła nie tylko Kretę, ale również inne części Morza Śródziemnego. Zniszczenia były wywołane prawdopodobnie przez grupy najeźdźców i piratów, których zwykle określa się mianem ludów morza.

Przedstawiony wyżej obraz poszczególnych faz architektonicznych kultury minojskiej dość jasno pokazuje, że wizja pokojowej wyspy autorstwa Evansa stoi pod dużym znakiem zapytania. Już od okresu wczesnominojskiego dochodziło tam bowiem do kryzysów i/lub konfliktów, które zmuszały mieszkańców do budowy architektury obronnej i przemieszczania się w bardziej bezpieczne miejsca. Struktury obronne i ich rozmieszczenie wskazują, że na Krecie dochodziło zarówno do lokalnych konfliktów, jak i najazdów z zewnątrz. Evans, pomimo że sam badał wiele z przedstawionych tutaj architektonicznych struktur obronnych, sformułował tezę o braku fortyfikacji, co szczególnie w odniesieniu do fazy starszych pałaców okazało się niestuszne. Jedynym relatywnie pokojowym czasem na wyspie była faza młodszych pałaców, kiedy to fortyfikacje zostają zastąpione rozbudowaną siecią domków strażniczych. Jednak i ta faza kończy się zniszczeniem najważniejszych budynków. Spowodować to mogły konflikty wewnętrzne i agresja najeźdźców z północy. Biorąc pod uwagę same dowody w postaci pozostałości architektonicznych, widać, że Minojczycy nie byli ludem kochającym pokój, a na wyspie wcale nie panował długo ład i porządek społeczny. Jak twierdzi Alusik, *Pax Minoica* powinna zostać więc poddana

⁷⁴ J. Driessen, C.F. McDonald, *The Troubled Island...*, s. 109.

⁷⁵ K. Nowicki, *Defensible Sites...*, s. 259–260.

⁷⁶ *Ibidem*.

⁷⁷ J. Driessen, C.F. McDonald, *The Troubled Island...*, s. 110.

⁷⁸ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 169–174.

⁷⁹ *Ibidem*.

poważnej krytyce, samo bowiem „istnienie fortyfikacji rzuca kompletnie nowe światło na historię i poszczególne okresy minojskiej cywilizacji”⁸⁰.

Summary

Defensive Architecture of Bronze Age Crete and the Theory of *Pax Minoica*

The *Pax Minoica*, a concept formulated by Sir Arthur Evans was, and still is, one of the most preeminent paradigms on Minoan culture. According to this theory Crete was protected from threats by a strong and far-reaching fleet. This state of affairs was supposed to explain the lack of fortifications in Crete during the Bronze Age and the relative peace prevailing on the island itself. Since the time Evans carried out his research, numerous examples of defensive architecture have been found on the island. Among these five main types were established throughout the years – the so called Guard-Houses, Enclosure Walls, Towers/Bastions, Guard-Rooms and Modifications to Access systems.

The so called guard-houses are the most numerous and diverse group of prehistoric defensive fortifications on Crete. They are usually situated at locations in the proximity of roads, in dominant places with a good view of the surrounding area. They were not located within human settlements or in the vicinity of other buildings. Additionally, thanks to the presence of the so-called *vigilai* (observation towers), they could also have a role in communicating a warning of a possible threat.

The second most common type of defensive architecture was enclosure walls. Usually, they were made of variations of the local limestone. Very often they were built in the so-called “Cyclopean” technique. The walls were supposed to demonstrate power and to discourage potential attackers. Fortifications of smaller areas or fortified buildings were designed to deter violations of property. Of less importance, yet still with the defensive purpose were the Towers/Bastions, Guard-Rooms and Modifications to Access Systems.

Types of structures mentioned above shed new light on our knowledge of the various stages of the development of Minoan civilization. In this article an attempt will be made to take closer look at them between EM II and MM III periods. This will allow us to verify if the alleged internal peace existed on Crete during the Bronze Age.

Słowa kluczowe: Kreta, epoka brązu, kultura minojska, Arthur Evans

Keywords: Crete, Bronze Age, Minoan civilization, Arthur Evans

---

⁸⁰ T. Alusik, *Defensive Architecture...*, s. 175, tłum. własne.